https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en
Journal of Historical Researches
E-ISSN: 2476-3306
Document Type: Research Paper
Vol. 14, Issue 1, No.53, Sprig 2022, pp

A New Interpretation of the Political Relations between Agha Mohammad Khan Qajar and Zaman Shah Durrani

Yaghoub Khazaei*

Abstract

Different and conflicting opinions have been expressed about the political relations between Agha Mohammad Khan and Zaman Shah. According to contemporary Afghan scholars, Zaman Shah was assumed to be an independent king with a realm beyond its realm. Thus, they have provided a specific interpretation of some of his political actions such as sending an ambassador to Tehran and corresponding with Agha Mohammad Khan. In contrast, a significant number of Iranian scholars consider Zaman Shah to be merely a local ruler that has attempted to separate parts of Iranian territory. The main purpose of this study is to critically evaluate these narratives and reach a new interpretation of these relationships. In this perspective, the narration of the Qajar and Durrani sources on the issue of Khorasan, the borders of the two sides on the side of Khorasan, and the exchange of ambassadors are examined. One of the main questions is, as a significant number of scholars have stated, is the following: Can the relations between Agha Mohammad Khan and Zaman Shah be evaluated on the basis of the Sultan governor model? In the present study, Durrani and Qajar narratives have been compared simultaneously using a comparative method. Based on such comparative method, we believe that Ahmad Shah, as one of the leaders of Nader Shah's army and his grandson Zaman Shah, like Agha Mohammad Khan, sought to gain power in Iran not separating it from the motherland. It is assumed here that that Zaman Shah did not seek to separate any part from the territory of Iran and the events of the following decades and the British colonial policies should not be related to the Durians retrospectively. As such, in some cases, our interpretation of events is based on subsequent events and

* Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran
(Corresponding Author) khazaei@HUM.ikiu.ac.ir

not on the events themselves and the persons involved in the event.

Introduction

After the assassination of Nader Shah Afshar, his fledgling government quickly collapsed and members of the family and the commanders of his army fought with each other for power. In the meantime, Ahmad Khan Abdali, one of the commanders of Nader, succeeded in forming a government in the eastern regions of Iran and parts of India. This action of the former general Nader Shah later took on other meanings. This means that Ahmad Khan himself had the intention and motive to separate some parts from his homeland. But like other commanders, he was just trying to gain power. However, later the course of events took place in such a way that a co-government called Afghanistan was formed with the intervention of the British. Had Durrans conquered all of Iran, would we interpret the behavior of Ahmad Shah and Zaman Shah in its current form? It seems that sometimes our interpretation of events is based on subsequent events. In the present study, the relations between Zaman Shah and Agha Mohammad Khan Qajar are reconsidered with regard to the intentions and behaviors of the actors of that time.

Materials and Methods

In the present study, Durrani and Qajar narratives have been compared simultaneously using a comparative method. The main problem in previous studies has been the lack of a comparative method as the focus of Iranian researchers on Qajar sources and the focus of Afghan researchers on Durrani sources; therefore, the narration of each of the parties has been known in advance.

Discussion of Results and Conclusions

The historiography of the Durians and Afghans on the one hand and the Qajars on the other has been more realistic about the relations between the two kings in the past than today and despite the passing of time, biased narratives and interpretations have penetrated historiography in order to preserve national interests. If history is subject to politics, then, not the events themselves, but the past and present interests of governments and nations would determine the trajectory, analysis, and explanation of events. The present study exposes erroneous narratives, scholars' misconceptions and views based on the national interests of Iranian and Afghan historians.

Keywords:

Agha Mohammad Khan Qajar, Zaman Shah, Durrani, Khorasan, Kabul, Herat, Afghanistan.

References

1. Ahmad, Kh. (2004). Small actors in the big game: Purification of the border areas of Eastern Iran and the formation of Afghanistan. *Quarterly Journal of Foreign Relations History*, *20*.
2. Alfenston, M. S. (1997). *Afghans; place, culture, race (Kabul monarchy report).* Translated by Mohammad Asef Fekrat. Mashhad: Astan Quds Razavi Publication.
3. Asili, S. (Ed.) (2007). *Nouri's ashraf al-tawarikh*. Tehran: Miras-e Maktob Publication.
4. Farhang, M. M. S (2001). *Afghanistan dar panj gharn-e akhir*. Tehran: Erfan Publication.

5. Farrokh, S. M. (1993). *Tarikh-e siasi-e Afghanistan.* (n.p): Rooh Publication.
6. Ghobar, M. Gh. M. (1989). *Afghanistan dar masir-e tarikh*. (n.p): Markaz-e Nashr-e Enghelab.
7. Habibi, A. H. (1970). *Tarikh-e mokhtasar-e Afghanistan*. Kabul: (n.p).
8. Ibrahim, A. J. (n.d). *Mathir Soltani*. (n.p).

Jalali, N. (Ed.) (2010). *Mahmoud Mirza Qajar's tarikh-e sahebqerani*. Tehran: Islamic Consultative Assembly.

9. Kateb-e Hazareh, F. M. (1994). *Siraj al-tawarikh*. Tehran: Balkh Publication.
10. Katiraei, M. (Ed.) (1969). *Etemad Al-Saltanah's khalseh (khabnameh)*. Tehran: Tahoori Publication.
11. Kehzad, A. (1962). *Balahesar-e Kabul va roidadhaiy tarikhi*. Kabul: Anjoman-e Tarikh-e Afghanistan.
12. Kianfar, J. (Ed.) (1991). *E'tezad Al-Saltaneh's eksir al-tavarikh*. Tehran: Wisman Publication.
13. Kianfar, J. (Ed.) (2001). *Hedayat's rouzat al-safaye naseri*. Tehran: Asatir Publication.
14. Malcom, S. J. (1867). *History of Iran.* Translated by Mirza Ismail Hairat. India: (n.p).
15. Markam, C. (1986). *History of Iran in the Qajar period*. Translated by Mirza Rahim Farzaneh. Tehran: Farhang-e Iran Publication.
16. Mirza Ata, M. (1952). *Nawai maarek.* Kabul: Anjoman-e Tarikh-e Afghanistan.
17. Mohaddes, M. H. (Ed.) (1997). *Etezad Al-Saltanah's tarikh-e vaqay va savaneh Afghanistan*. Second Edition. Tehran: Amirkabir Publication.
18. Mohaddes, M. H. (Ed.) (2000). *Shirazi's tarikh-e duranian*. Tehran: Markaz-e Asnad va Tarikh-e Diplomasi.
19. Mohammad H. S. B (1867). *Hayat-e Afghan*. Lahore: Lithography.
20. Mojtahedzadeh, P. (1999). *Border princes and eastern borders of Iran.* Translated by Hamid Reza Malek Mohammadi Nouri. Tehran: Shirazeh Publication.
21. Mokhber, M. A. (1946). *Marzhay-e Iran*. Tehran: Keyhan Publication.
22. Mostofi, A. (1993). Sharh-e zendegani man. Third Edition. Tehran: Zavar Publication.
23. Motevali Haghighi, Y. (2004). *Afghanistan va Iran*. Mashhad: Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi.
24. Musa Khan Durrani, S. M. Kh. (1881). *Tarikh-e Soltani*. Mumbai: Lithography.
25. Pakravan, A. (1998). *Agha Mohammad Khan Qajar*. Translated by Jahangir Afkari. Tehran: Jami Publication.
26. Peri, J. R. (1986). *Karim Khan Zand, History of Iran between 1779-1747*. Translated by Ali Mohammad Saki. Tehran: Faraz Publication.
27. Pierce, E. E. (1955). *Oroj-e Barakzaii*. Translated by Abdul Rahman Pajhwok and Mohammad Osman Sadqi. Kabul: Afghanistan History Association.
28. Rashtia, S. Q. (1967). *Afghanistan dar gharn-e nozdah*. Third Edition. Kabul: (n.p).
29. Rezvani, M. I. (Ed.) (1988). *Etemad Al-Saltaneh's tarikh-e montazam-e naseri*. Tehran: Donyay-e Ketab Publication.
30. Riazi Heravi, M. Y. (1991). *Ein al-waqia*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Yazdi Publication.
31. Saravi, M. T. (1992). *Tarikh-e Mohammadi*. Tehran: Amirkabir Publication.
32. Sepehr, M. M. T. (1958). *Nasekhe-o al-tavarikh*. Tehran: Amirkabir Publication.

33. Taheri, A. (n.d). *Tarikh-e ravabet-e bazargani va sissi-e Iran Englis*. Tehran: Anjoman Asare Meli.
34. Vakili Fofelzaei, A. (1959). *Dor al-zaman fi tarikh-e shah zaman*. Kabul: Anjoman-e Tarikh-e Afghanistan.
35. Vakili Fofelzaei, A. (1968). *Teymour Shah Durrani*. (n.p).
36. Watson, R. G (1977). *History of Iran*. Translated by Vahid Mazandarani. Fourth Edition. Tehran: Amirkabir Publication.
37. Yazdani, H. K., & Rahimi, A. (Eds.) (1994). *Kateb-e Hazareh's nejadnameh Afghan*. Qom: Ismaili Press Institute.
38. Zargarinejad, Gh. H. (Ed.) (2004). *Donboli's ma'aser-e Soltaniyeh*. Tehran: Roznameh Iran Publication.
39. Zargarinejad, Gh. H. (2007a). *Rozshomar-e tahavolat-e Iran dar asre-e Qajarieh*. Tehran: Moaseseh Motaleat-e Tarikh-e Moasere-e Iran.
40. Zargarinejad, Gh. H. (Ed.) (2007b). *Hosseine Jami's tarikh-e Ahmad-Shahi*. Tehran: Tehran University Press.
41. Zargarinejad, Gh. H. (2016). *Tarikh-e Iran dar dorey Qajarieh, asre-e Agha Mohammad Khan.* Tehran: Samt Publication.

Manuscript

42. Goya Nasir: *Tarikh-e Qajar*. Tehran: Central Library of the University of Tehran, Manuscript Number: 3761.

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال چهاردهم
شماره اول (پیاپی ۵۳)، بهار ۱۴۰۱، ص ۵۶ – ۴۱
تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۷/۱۱ ، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۲۷
Doi: 10.22108/JHR.2022.130823.2261

تأویل نوینی از روابط سیاسی آقامحمدخان قاجار و زمان‌شاه درانی

یعقوب خزائی *

چکیده

دربارهٔ روابط سیاسی آقامحمدخان قاجار و زمان‌شاه درانی، تاکنون نظرهای متفاوت و متعارضی ابراز شده است؛ به طوری که پژوهشگران افغانستان معاصر، زمان‌شاه را پادشاهی مستقل با قلمرویی فراتر از قلمرو حقیقی‌اش در نظر گرفته‌اند؛ پس بر این اساس از برخی کنش‌های سیاسی، همچون اعزام سفیر به دربار تهران و نامه‌نگاری با خان قاجار، تأویل خاصی ارائه کرده‌اند. در مقابل، شمار درخور توجهی از پژوهشگران ایرانی نیز زمان‌شاه را فقط حاکمی محلی تلقی کرده‌اند که به جدایی بخش‌هایی از خاک ایران مبادرت کرده است. هدف اصلی نوشتار حاضر سنجش و بررسی انتقادی این روایت‌ها و رسیدن به تأویل جدیدی از این مناسبات است. در این چشم‌انداز، روایت منابع قاجار و درانی دربارهٔ مسئلهٔ خراسان و مرزهای طرفین در جانب خراسان و تبادل سفرا بررسی شده است. یکی از پرسش‌های اصلی این است: آیا همان طور که شمار درخور توجهی از دانش‌پژوهان اظهار کرده‌اند، ارزیابی مناسبات آقامحمدخان و زمان‌شاه بر بنیاد الگوی سلطان–والی امکان‌پذیر است؟ در پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش مقایسه‌ای، روایت‌های درانی و قاجاری هم‌زمان با یکدیگر بررسی و مقایسه می‌شوند. بر بنیاد همین روش مقایسه‌ای معتقدیم احمدشاه در جایگاه یکی از سرکردگان سپاه نادرشاه و زمان‌شاه، نوادهٔ احمدشاه، همچون آقامحمدخان درصدد دستیابی به قدرت در ایران بودند نه جدایی از سرزمین مادری. نظریهٔ مقالهٔ حاضر این است که زمان‌شاه درصدد جدایی از قلمرو ایران نبوده است و نباید رخدادهای دهه‌های بعد و سیاست‌های استعماری انگلستان را با عطف به ماسبق، به درانیان مربوط دانست؛ بنابراین گاه تأویل ما از رخدادها بر بنیاد وقایع بعدی شکل می‌گیرد نه بر بنیاد خود رخداد و افراد درگیر در درون واقعه. در مقالهٔ حاضر روابط زمان‌شاه و آقامحمدخان قاجار با عنایت به نیت‌ها و رفتارهای کنشگران همان زمان بازاندیشی می‌شود.

واژه‌های کلیدی: آقامحمدخان قاجار، زمان‌شاه درانی، خراسان، کابل، هرات، افغانستان.

* استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین المللی امام خمینی، قزوین، ایران (نویسنده مسؤول)
khazaei@HUM.ikiu.ac.ir

2322-5181/ © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan
This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

مقدمه

پس از قتل نادرشاه افشار در ۱۱جمادی‌الاولی ۱۱۶۰/۱۹ژوئن۱۷۴۷، دولت نوبنیاد او به‌سرعت فرو پاشید و اعضای خاندان و سرداران سپاهش برای تصاحب قدرت، به کشمکش با یکدیگر مشغول شدند. در این بین احمدخان ابدالی، یکی از سرداران سپاه نادر، موفق شد دولت مستقلی با مرکزیت قندهار، در نواحی شرقی ایران و بخش‌هایی از هند تشکیل دهد (منشی جامی، ۱۳۸٤: ٦٨تا٧٠). به علت وقوع آشوب و هرج‌ومرج در ایران، سلطنت احمدشاه درانی[1] استمرار یافت و حتی او موفق شد شاهرخ افشار را دست‌نشاندهٔ خود کند.

در دوره‌های بعد، از این اقدام سردار سابق نادرشاه معانی دیگری مستفاد شد؛ به این معنا که خود احمدخان قصد و انگیزهٔ جدایی از سرزمین مادری را داشته است. او در جایگاه یکی از سرداران نادر، همچون دیگر سرداران، فقط درصدد قدرت‌یابی بود؛ هرچند بعدها روند وقایع به‌گونه‌ای پیش رفت که هم با دخالت انگلیسی‌ها دولتی به نام افغانستان تشکیل شد و هم از رفتارهای احمدشاه و جانشینانش، همچون زمان‌شاه، معانی دیگری برداشت شد. حال پرسش این است: اگر احمدشاه موفق می‌شد تمام ایران را تصرف کند و سلسلهٔ درانی بر تمام ایران حاکمیت می‌یافت، آیا باز هم رفتارهای احمدشاه و زمان‌شاه را به شکل کنونی تأویل می‌کردیم؟ پرواضح است در آن صورت، خاندان درانی در مقام یکی از سلاطین ایرانی بود و مورخان و پژوهشگران ایرانی نیز آن را تأیید می‌کردند و شاید آنگاه آقامحمدخان قاجار در حکم یک اجنبی در منابع بازنمایی می‌شد؛ بنابراین گاه تأویل ما از رخدادها بر بنیاد وقایع بعدی شکل می‌گیرد نه بر بنیاد خود رخداد و افراد درگیر در درون واقعه.

بر بنیاد همین رخدادهای بعدی است که ملافیض محمد کاتب هزاره، مورخ شهیر، اظهار می‌کند احمدشاه درانی «افغانستان را از ایران جدا کرده» است (کاتب هزاره، نژادنامه افغان، ۱۳۷۲: ۵۵). واضح‌ترین دلیل مبنی بر اینکه احمدشاه درانی چنین مقاصدی در سر نداشته است، از مندرجات کتاب تاریخ احمدشاهی، وقایع‌نگار دربار درانی، هویداست؛ چون منشی جامی[2] که جزئیات رویدادهای عصر احمدشاه را بیش از هر مورخ دیگری بیان کرده، در سرتاسر کتابش دربارهٔ مخدوم خود چنین ادعایی مطرح نکرده است. درواقع احمدخان و درانیان، همچون قاجاریه و زندیه، به دنبال کسب قدرت بودند و هریک بخش‌هایی از قلمرو ایران را متصرف شدند.

به هر حال در چنین وضعیتی بود که پس از مدتی کریم‌خان زند موفق شد سلطهٔ خود را بر بخش‌های وسیعی از ایران تثبیت کند؛ ولی کریم‌خان ترجیح داد سلطنت مستعجل شاهرخ پابرجا بماند تا براساس روایتی، خراسان حائلی بین زندیه و درانیان[3] باشد.[4]

آقامحمدخان با از میان بردن سلسلهٔ زندیه، بلافاصله برای سرکوب حکام متمرد قفقاز عازم آن حدود شد و موفق شد حاکمیت دولت خود را نیز در آنجا مستقر کند. او پس از بازگشت به تهران، در ۲۸شوال۱۲۱۰/می۱۷۹٦ تاج‌گذاری کرد و به این ترتیب سلسلهٔ قاجاریه به طور رسمی تأسیس شد و متعاقب آن متوجه خراسان شد و درصدد برآمد سلطهٔ خود را در بخش‌های شرقی ایران نیز تثبیت کند. این اقدام خواه‌ناخواه تصادم با زمان‌شاه درانی را موجب می‌شد.

در بررسی روابط آقامحمدخان با زمان‌شاه درانی ابهاماتی وجود دارد که منابع درانی و قاجاری و همین طور پژوهش‌های گذشته به‌خوبی زوایای آن را تبیین و تحلیل نکرده‌اند؛ برای مثال برخی همچون مجتهدزاده، خالد احمد و متولی حقیقی اعزام سفیر از سوی

آقامحمدخان نزد زمان‌شاه را اقدامی متداول تلقی کرده‌اند که همواره بین حکومت مرکزی (قاجاریه) و حکام ایالات (زمان‌شاه درانی) در جریان بوده است (مجتهدزاده، ۱۳۷۸: ۲٦٦و۲٦۷؛ احمد، ۱۳۸۳: ۲۱۲؛ متولی حقیقی، ۱۳۸۳: ۱۵۳). از این نظر اطلاق اصطلاح «حاکم کابل» (زرگری‌نژاد، ۱۳۸٦: ۸۳۳) به زمان‌شاه مؤید رهیافتی در میان دانش‌پژوهان ایرانی است که خودآگاه یا ناخودآگاه درصدد تقلیل‌دادن او در مقام حاکمی محلی بوده‌اند؛ ولی مقالهٔ حاضر تأویل دیگری از این نوع کنش‌ها، همچون اعزام سفیر و نامه‌نگاری‌های میان دو طرف، ارائه کرده است. درواقع، به نظر می‌رسد خود زمان‌شاه و آقامحمدخان چنین تصوری از روابط بین خودشان نداشتند.

در مقالهٔ حاضر آقامحمدخان و زمان‌شاه در حکم دو فرمانروای مستقل قلمداد شده‌اند و بر این اساس، دربارهٔ تبادل سفرا و نامه‌نگاری بین دو طرف تأویل‌های نوینی صورت گرفته است. درواقع، رهیافت گاه غیرتاریخی (A historical approach) شماری از پژوهشگران ایرانی و افغانستانی به روابط قاجارها و درانی‌ها باعث شده است حوادث و رویدادها بر بنیاد منافع امروزی دو کشور ایران و افغانستان تبیین شود؛[۵] به طوری که برخی پژوهشگران، مرزهای حکومت درانی را به فراتر از آنچه در آن زمان قلمرو درانی به شمار می‌آمد، بسط داده‌اند (پیرس، ۱۳۳۳: ۱٦؛ وکیلی فوفلزایی، ۱۳۳۷: ۷۰). بر این اساس مقالهٔ حاضر قصد دارد بر بنیاد منابع تاریخی صدر قاجار و منابع درانی و محلی افغانستان این مسئله را ارزیابی کند؛ سپس روایت و تأویل‌های هر دو سو را بررسی و نقادی کند.

دربارهٔ پیشینهٔ پژوهش نیز باید اشاره کرد تاکنون پژوهش مستقلی با نام مقالهٔ حاضر تقریر نشده است و فقط در پیشینهٔ مناسبات ایران و افغانستان و تشکیل دولت درانی، به روابط خان قاجار و زمان‌شاه اشاره‌هایی مختصر شده است. در این زمینه برجسته‌ترین پژوهش، کتاب *تاریخ ایران در دورهٔ قاجاریه عصر آقامحمدخان* نوشتهٔ غلامحسین زرگری‌نژاد است. ایشان ضمن بررسی مسائل و بحران‌های سلطنت زمان‌شاه، روابط خصمانهٔ پادشاه درانی را با برادرش محمود، والی هرات، تبیین کرده (زرگری‌نژاد، ۱۳۹۵: ٤٤٤تا٤٤٦) و به‌اختصار، سفارت گدوخان به دربار تهران را بیان کرده است (همان: ٤٥٤تا٤٥٦)؛ ولی به مضامین نامه‌نگاری‌ها، بررسی صحت‌وسقم و تجزیه‌وتحلیل مندرجات نامه‌ها و کیفیت حضور سفرا در تهران و کابل اشاره‌ای نکرده است.

اثر دیگر غلامحسین زرگری‌نژاد *روزشمار تحولات ایران در عصر قاجاریه* است که در برخی مواضع، به مناسبات خان قاجار با زمان‌شاه و نیز دلایل تسخیر خراسان اشاره‌هایی شده است (زرگری‌نژاد، ۱۳۸۵: ۸۱۸ و ۸۳۳ و ۸۲۹ و ۸۳۸). امینه پاکروان هم در کتاب *آغامحمدخان قاجار*، به تسخیر خراسان و تصاحب جواهرات نادری اشاره‌هایی کرده است (پاکروان، ۱۳۷۷: ۲٦۷و۲٦۸)؛ ولی از روابط خان قاجار و زمان‌شاه سخنی به میان نیاورده است. مجتهدزاده نیز به اعزام محمدحسن‌خان قراگوزلو، سفیر خان قاجار، به دربار کابل اشاره‌ای گذرا کرده است (مجتهدزاده، ۱۳۷۸: ۲٦٦و۲٦۷).

در میان دانش‌پژوهان افغانستانی میرمحمدصدیق فرهنگ در کتاب *افغانستان در پنج قرن اخیر* (فرهنگ، ۱۳٦۷: ۱۲٤و۱۲۳) و سیدقاسم رشتیا در اثر خود به نام *افغانستان در قرن نوزده* (رشتیا، ۱۳٤٦: ۷) به رابطهٔ خان قاجار و زمان‌شاه اشاره‌هایی بسیار کوتاه کرده‌اند.

روایت تسخیر خراسان

آقامحمدخان از آغاز قرن سیزده قمری/اواخر قرن

هجده میلادی، پس از موفق‌شدن به حذف رقبای خود در بخش‌های شمالی ایران، تمام تلاش خود را به غلبه بر لطفعلی‌خان زند معطوف کرد؛ اما با وجود این در همین دوران نیز نیم‌نگاهی به تصرف خراسان داشت. آقامحمدخان با داشتن رقیبی همچون لطفعلی‌خان، نمی‌خواست خود را درگیر تیمورشاه کند. با وجود این در اواخر سال ۱۲۰۷یا۱۲۰۸ق/۱۷۹۳و۱۷۹٤م که به‌منظور سرکوب طغیان ترکمانان استرآباد حرکت کرده بود، قصد داشت پس از منکوب‌کردن آنها راهی مشهد شود و خراسان را تصرف کند. خان قاجار آماده بود تا عازم خراسان شود؛ اما در همین حین خبر شورش‌هایی در آذربایجان به او رسید و به همین علت از سفر خراسان منصرف شد (گویانصیر، بی‌تا: ۵۹و۶۰).

وضعیت در ممالک درانی نیز از وضع قاجاریه بهتر نبود. پس از مرگ تیمورشاه فرزندش، زمان‌شاه (حک: ۱۲۰۷تا۱۲۱٦ق/۱۷۹۳تا۱۸۰۲م)،[6] در روز دوشنبه ۸شوال۱۲۰۷ در تالار دولتخانهٔ بالاحصار کابل بر تخت سلطنت نشست (کهزاد، بی‌تا: ۷)[7] و به مجرد به قدرت رسیدن، شماری از برادران خود را در بالاحصار زندانی کرد (پیرس، ۱۳۳۳: ۱۰). زمان‌شاه در این زمان (۱۲۰۷ق) جوانی ۲۳ساله و جنگاور بود و به علت وجود تعداد بسیاری از شاهزادگانی که گاه مدعی تاج‌وتخت بودند، از سوی آنها با مخالفت و شورش‌هایی مواجه شد (موسی‌خان درانی، ۱۲۹۸ق: ۱٦۱تا۱٦٦)؛[8] برای نمونه همایون، والی قندهار،[9] و فرزند ارشد شاه متوفی، بر ضد زمان‌شاه طغیان کردند که در نهایت همایون کور شد. هنگامی‌که آقامحمدخان به عزم تسخیر خراسان حرکت می‌کرد، زمان‌شاه نیز با سپاهی برای حمله به سیک‌ها حرکت کرده بود و زمانی‌که خان قاجار در حوالی خراسان بود، زمان‌شاه در حسن ابدال[10] بود و به محض اطلاع از حملهٔ سپاه قاجار، به پیشاور بازگشت (الفنستون، ۱۳۷٦: ۵۰۷و۵۰۸؛ وکیلی فوفلزایی، ۱۳۳۷: ٦۲تا٦۵).

آقامحمدخان در ۷ذیقعده۱۲۱۰/می۱۷۹٦ از تهران به قصد خراسان حرکت کرد. آقامحمدخان با یک علت خاص به خراسان حرکت نکرد و مجموعه‌ای از عوامل مختلف او را بر آن داشت تا به سوی شرق ایران حرکت کند. منابع تاریخی عواملی همچون سرکوبی ازبکان بخارا[11] (ساروی، ۱۳۷۰: ۲۸۱و۲۸۵)، تصاحب جواهرات نادرشاه، مجازات عاملان غارت اموال موقوفهٔ حرم امام‌رضا(ع) (گویانصیر، بی‌تا: ۱۲۲؛ ملکم، ۱۸٦۷: ۱۵۵؛ ابراهیم‌بن‌عبدالجلیل، بی‌تا: ۲۷؛ هدایت، ۱۳۸۰: ۷۳۷۸) و نیز برقراری نظم و سیطرهٔ دولت ایران بر خراسان (ساروی، ۱۳۷۰: ۲۸۱و۲۸۵؛ اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ٤۹) را علت‌های حملهٔ آقامحمدخان دانسته‌اند. هرکدام از این علت‌ها در جای خود مهم است؛ برای نمونه حضور شاه قاجار در مشهد از نظر مذهبی و مشروعیت مذهبی سلطنت نوپای قاجار هم حائز اهمیت است. خان قاجار به اماکن و مقابر ائمهٔ شیعی بسیار توجه می‌کرد؛ چنانکه در ۲۷صفر۱۲۰۸/اکتبر۱۷۹۳ که هنوز در جنگ و جدال با مدعیان داخلی بود، مهدعلیا همسر خود را با جمعی از بزرگان دربار راهی زیارت کربلای معلی کرد.

براساس نوشتهٔ ساروی، آقامحمدخان سالیان متمادی بود که شوق زیارت حرم رضوی را در سر داشت؛ ولی به علت «تمشیت مهمات عراق و فارس و انضباط امور آذربایجان و تفلیس» (ساروی، ۱۳۷۰: ۲۸۵) این امر محقق نشده بود. ضمن اینکه براساس تصریح منابع، خان قاجار به قصد تنبیه شاهرخ‌میرزا به خراسان عزیمت کرده بود (زرگری‌نژاد، ۱۳۸۵: ۷٦۰و۷٦۱). شاهرخ‌میرزایی که به دست‌اندازی به اموال امام هشتم شیعیان متهم شده بود (همان: ۸۱۸). از این چشم‌انداز، رفتار پادشاه قاجار در ورود به

مشهد که در نخستین اقدام خود به زیارت مرقد مطهر امام هشتم شیعیان رفت (ساروی، ۱۳۷۰: ۲۸۷)، در همین بافت و بستر درخور تأویل است. با ورود آقامحمدخان به مشهد، بیشترِ والیان و خوانین خراسان به خدمتش رسیدند و مراتب فرمان‌برداری خود را اعلام کردند (گویانصیر، بی‌تا: ۱۲٤تا۱۲٦؛ اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۵۰).

به منظور یافتن جواهرات نادرشاه، آقامحمدخان دستور داد شاهرخ و بسیاری از نزدیکانش را تفتیش کنند و زمانی‌که نوادهٔ نادر وجود جواهرات را انکار کرد، خان قاجار فرمان داد او را شکنجه کنند.[۱۲] سرجان ملکم (Sir john malcom) در این باره می‌نویسد: «... در پایان کار که حلقه‌ای از خمیر بر سرش گذاشته سرب گداخته در آن ریختند آن وقت بود که یاقوت بزرگ غریبی بروز داد...» (ملکم، ۱۸٦۸: ۱۵٦).

برخی از منابع علت اصلی حملهٔ آقامحمدخان به خراسان را تنها علایق و دلبستگی‌های شخص او به جواهرات نادرشاه دانسته‌اند (واتسن، ۲۵۳٦: ۹٦؛ وکیلی فوفلزایی، ۱۳۳۷: ٦٦)؛[۱۳] ولی به نظر می‌رسد ساده‌انگارانه خواهد بود اگر اقدام آقامحمدخان در تصرف خراسان را تنها به علت مدنظر مرتبط بدانیم. خست و تعلق خاطر آقامحمدخان به جواهرات انکارکردنی نیست؛ اما عوامل دیگری نیز در این زمینه نقش داشتند که به مراتب حائز اهمیت بیشتری بودند. یکی از علت‌های مسئلهٔ یادشده را باید در اهتمام راسخ آقامحمدخان در راستای بنیاد دولتی، مانند دوران صفویه، دانست.[۱٤] شاهد مدعای ذکرشده این است که او پس از منقرض‌کردن سلسلهٔ زندیه و در حالی که قفقاز در عمل از تابعیت ایران خارج شده بود و حتی بخش‌های وسیعی از آن، یعنی گرجستان، زیر نفوذ روس‌ها قرار گرفته بود،[۱۵] بلافاصله به آنجا لشکرکشی کرد. پس آیا آقامحمدخان باوجود سلطنت دست‌نشاندهٔ شاهرخ قادر بود چنین وضعیتی را تحمل کند؟

از طرف دیگر آقامحمدخان نمی‌خواست سلطنت فردی از دودمان نادرشاه را در مجاورت خود تحمل کند. به این معنی که جد او، یعنی فتحعلی‌خان قاجار را نادر از میان برداشته بود و خود آقامحمدخان نیز چنانکه پیش‌تر اشاره شد، در کودکی مقطوع‌النسل شده بود. به این ترتیب خصومت و عداوت آقامحمدخان با خاندان نادرشاه بسیار عمیق بود و فرهنگ ایلیاتی که یکی از ویژگی‌های عمدهٔ آن انتقام‌جویی از خصم است، به او اجازهٔ همزیستی مسالمت‌آمیز با شاهرخ افشار را نمی‌داد. با این وصف و به فرض اینکه جواهراتی هم هرگز در کار نبود، اقدام آقامحمدخان در حمله به خراسان اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسید.

تصرف مشهد و برانداختن حکومت شاهرخ حائز اهمیت فراوانی است؛ به علت آنکه در سال‌های پس از قتل نادرشاه این بخش از خراسان بزرگ در سلطهٔ شاهرخ و خوانین خراسان بود؛ اما اینها کم‌وبیش اقتدار سلاطین درانی را پذیرفته بودند و درانیان در صورت لزوم در خراسان مداخله می‌کردند و به لشکرکشی دست می‌زدند.[۱٦] در بحران خراسان، بدون تردید خوانین خراسان عاملی مهم و اساسی به شمار می‌رفتند و خان قاجار تلاش می‌کرد آن وضع را اصلاح کند. برخی خوانین خراسان همچون امیرحسن‌خان طبسی (زرگری‌نژاد، ۱۳۹۵: ٤۳۸) و جعفرخان بیات[۱۷] (نوری، ۱۳۸٦: ٦۸) از سال‌های گذشته با سیاست‌های درانیان و افشاریه همراه شده بودند و در هنگام عزیمت خان قاجار به خراسان، شماری از خوانین ایالت همچون اسحاق‌خان قرایی، میرحیدر تونی و برادر محمدخان هزاوه‌ای نیز با زمان‌شاه همکاری‌های نزدیکی داشتند (زرگری‌نژاد، ۱۳۹۵: ٤۵۲).

با بررسی مراجع آن عصر این‌گونه به نظر می‌رسد

که در میان ایلات کُرد زعفرانلوها، در میان ایلات ترک بیات‌های نیشابور و قرایی‌ها و در بین عرب‌ها سرکردگان خزیمه هستهٔ اصلی قدرت را در خراسان تشکیل می‌دادند. آقامحمدخان که از اختلافات و جنگ قدرت میان خوانین کُرد و عرب و ترک خراسان نیک آگاه بود، تلاش کرد با اعطای قدرت به خوانین همسو با خود و تضعیف خوانین متمرد و ناسازگار، وضع خراسان را سامان بخشد. او در مهم‌ترین اقدام خود امیرگونه‌خان زعفرانلو، از رؤسای کردهای خراسان را به ایلخانی و امیرالامرایی خراسان منصوب کرد (نوری، ۱۳۸٦: ٦۹) و نیز افرادی همچون ابراهیم‌خان شادلو قدرت بیشتری یافتند؛ ولی اقدام آقامحمدخان در تصرف مشهد موجب سوءتعبیرهایی شده است؛ به طوری که برخی تصور کرده‌اند با تصرف خراسان و مرگ شاهرخ‌شاه افشار، دوران حاکمیت افشاریان بر خراسان خاتمه یافت (ملکم، ۱۸٦۷: ۱۵٤تا۱۵٦). در اصل با هجوم سپاه قاجار به خراسان نادرمیرزا افشار، فرزند شاهرخ، نزد زمان‌شاه گریخت (ابراهیم‌بن‌عبدالجلیل، بی‌تا: ۲۷) و پس از قتل آقامحمدخان دوباره سلطنت افشاریه در خراسان احیا شد.

تعدد و تعارض روایات دربارهٔ تبادل سفرا

آقامحمدخان پس از سیطره بر بخش‌هایی از خراسان، به نامه‌نگاری و اعزام سفرا نزد حکام و فرمانروایان مجاور مبادرت ورزید. او به‌منظور آماده‌کردن بستر مناسب برای حمله به بخارا، «استرداد اسرای اثنی‌عشریه» و بسط قلمرو خود نمایندگانی را گسیل کرد (ساروی، ۱۳۷۱: ۲۸۹). از این رو در صفر۱۲۱۱/سپتامبر۱۷۹٦م محمدحسن‌خان قراگوزلو[۱۸] را با نامه و هدایایی روانهٔ کابل کرد. برخی مورخان افغانستانی سخنان بی‌اساسی را دربارهٔ علت‌های اعزام سفیر به کابل ذکر کرده‌اند. براساس نوشتهٔ برخی از این مورخان، زمان‌شاه که شورش محمود را به تحریک خان قاجار می‌دانست، درصدد حمله به ایران بود و به علت شیوع این خبر و اطلاع دربار ایران از حملهٔ قریب‌الوقوع افغان‌ها، خان قاجار به‌سرعت سفیری را روانهٔ کابل کرد (کاتب هزاره، سراج‌التواریخ، ۱۳۷۲: ۷۱ ؛ رشتیا، ۱۳٤٦: ۷). این روایت فاقد اصالت است؛ چون آقامحمدخان علاوه‌بر اعزام سفیر نزد زمان‌شاه، هم‌زمان سفیری را نیز به هرات و بخارا اعزام کرد و امکان ندارد اعزام سفیر علت منطقی برای این مدعا باشد.

روایت واحدی از نامهٔ آقامحمدخان به زمان‌شاه وجود ندارد و به علت نبود اصل نامه، اظهارنظر صریح در این باره ممکن نیست. در ادامه، اهم این روایاتِ تاحدودی متفاوت ذکر می‌شود:

۱. ساروی مورخ دربار آقامحمدخان بیان کرده است خان قاجار قصد هجوم به بخارا را داشت و چون بلخ بر سر راه عزیمت به بخارا قرار داشت و این شهر در تصرف افاغنه بود، آقامحمدخان تقاضا کرد بلخ به عمال قاجاری واگذار شود (ساروی، ۱۳۷۱: ۲۸۹).

۲. بنا به نوشتهٔ محمودمیرزا قاجار، پسر فتحلی‌شاه قاجار، مضمون نامهٔ خان قاجار مبنی‌بر «فتوحات مملکت خراسان» بوده است (محمودمیرزا قاجار، ۱۳۸۹: ۷٦و۷۷).

۳. مورخان متأخرتر دربار قاجار نوشته‌اند آقامحمدخان در نامهٔ خود از پادشاه درانی خواسته بود بلخ را که همواره جزء قلمرو ایران بوده است، به عمال قاجاری مسترد کند. این مورخان در اصل از اهمیت بلخ برای وصول به بخارا سخنی نرانده‌اند و تفاوت این روایات با روایت ساروی در این است که ساروی ذکری از این نکرده که بلخ جزء قلمرو قاجاریه بوده است. درواقع، پادشاه قاجار تقاضا کرده

بود منطقه‌ای از قلمرو دولت درانی به دولت قاجار واگذار شود و این با روایت مورخان بعدی متفاوت است (سپهر، ۱۳۳۷: ٤٦؛ هدایت، ۱۳۸۰: ۷۳۹۹؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳٦۷: ۱٤۳۳).

٤. در روایتی متفاوت آمده است که پادشاه ایران از زمان‌شاه خواسته بود با همکاری یکدیگر، به بخارا یورش ببرند و به‌علاوه گفتهٔ مورخان آن دوره، مبنی‌بر واگذاری بلخ به ایران، به‌منظور سهولت عزیمت به بخارا در ادامهٔ روایت نقل شده است (ملکم، ۱۸٦۷: ۱٥٦و۱٥۷؛ وکیلی فوفلزایی، ۱۳۳۷: ٦۷و٦۸؛ فرهنگ، ۱۳٦۷: ۱۲۳).

نکتهٔ مشترک در روایت مورخان، استرداد بلخ به دولت قاجار است. نکتهٔ مهم اینکه اندکی پیش از تاج‌گذاری آقامحمدخان، زمان‌شاه بلخ را از تصرف ازبکان درآورده (حبیبی، ۱۳٤۹: ۱۰۲و۱۰۳) و به قلمرو خود منضم کرده بود.

تیت (G.P.tate) یادآور شده است آقامحمدخان با اعزام سفیر به دربار کابل و پذیرش سفیر زمان‌شاه در تهران، درواقع دولت افغانستان را به رسمیت شناخته است (Tate, 1909: 6). پیروز مجتهدزاده با رد ادعای تیت، مدعی است رفت‌وآمد نمایندگان حکومت مرکزی ایران با والیان کابل و هرات و... نمی‌تواند به معنای استقلال این ایالات باشد. او این وضعیت را شیوهٔ متداولی تلقی کرده است که در دوران گذشته نیز به اجرا گذاشته می‌شد (مجتهدزاده، ۱۳۷۸: ۲٦٦و۲٦۷). به پیروی از مجتهدزاده، پژوهشگران دیگر نیز احتجاج او را در ارتباط با سفارت محمدحسن‌خان قراگوزلو به کابل ذکر کرده‌اند (متولی حقیقی، ۱۳۸۳: ۱٥۳؛ احمد، ۱۳۸۳: ۲۱۲).

پی‌بردن به نیات استعماری کسانی همچون تیت به‌سادگی ممکن است و اینکه سیاست استراتژیک بریتانیا این بود که در حد فاصل هند و ایران دولت سومی تشکیل شود تا مرزهای هند امنیت بیشتری داشته باشد؛ اما استدلال‌های مجتهدزاده و دیگر پژوهشگران نیز متقاعدکننده و گویای روابط سیاسی میان دولت قاجار و درانی نیست. به علت اینکه هدف سفارت محمدحسن‌خان قراگوزلو مؤید آن بود که رابطهٔ آن دو بر بنیاد الگوی سلطان و والی نبوده است. پیش‌تر بیان شد هدف عمدهٔ سفارت یادشده، بنا به گواهی مورخان دربار قاجار، درخواست واگذاری بلخ به دولت ایران بوده است؛ پس این‌گونه استنباط می‌شود اگر آقامحمدخان زمان‌شاه را در حکم یکی از حکام تابعش قلمداد می‌کرد، دیگر اعزام نماینده‌ای برای واگذاری منطقه‌ای کوچک از قلمرویی که در تملک زمان‌شاه بود به خان قاجار معنا و مفهومی پیدا نمی‌کند.

درواقع، اظهارنظرهایی از این دست نادیده‌گرفتن حوادث و وقایع پس از قتل نادرشاه همچون تشکیل دولت درانی، نفوذ درانیان در خراسان و دست‌نشانده شدن شاهرخ است. خود آقامحمدخان نیز در تلاش‌هایی که برای کسب قدرت در ایران انجام داد، شاهد چنین رویدادهایی بود و بنیاد و شالودهٔ دولت درانی آن‌چنان مستحکم شده بود که خان قاجار دیگر به‌سهولت نمی‌توانست آن را به‌سان حکومت محلی ضعیفی از میان بردارد.

زمان‌شاه با وقوف بر عزیمت سفیر ایران به کابل و با اطلاع از پیغام تهدیدآمیز آقامحمدخان به شاه مرادبیگ و نیز وقایع خراسان، درصدد برآمد با به نمایش گذاردن سپاه جرار و باشکوهی، بر نمایندهٔ ایران تأثیر گذارد و قدرت و سطوت دولت درانی را به رخ نمایندهٔ آقامحمدخان کشاند؛ از این رو زمان‌شاه دستور داد سپاه افغانستان در هر نقطه‌ای که هستند، مسلح و آراسته در دربار حاضر شوند که «سفیر ایران هنگام ورود به دارالملک، خدم و حشم ما را به چشم عبرت ملاحظه نموده رعبی از شوکت و جلالت سلطنت افغانس‌تان در دل او بیفتد» (شیرازی، ۱۳۷۹: ۱٦۲).

زمان‌شاه هم پس از دیدار با سفیر ایران، گدامحمدخان بارکزایی را با نامه‌ای دربردارندهٔ «مراتب مودت و یک جهتی با شهریار ایران» راهی تهران کرد. زمان‌شاه در نهان به گدوخان اظهار کرد: «از وضع و عدهٔ قشون و استعداد حربی دولت ایران ضمناً اطلاعی وافی حاصل کرده پس از رجعت به دربار معلومات خود را معروض دارد» (شیرازی، ۱۳۷۹: ١٦٢).

از سوی دیگر، آقامحمدخان علاوه‌بر اعزام سفیر به کابل، نماینده‌ای به نام اسماعیل‌آقا مکری به هرات، نزد شاهزاده محمود، گسیل کرد. شاهزاده محمود، والی هرات، در انتظار فرصت مناسب بود که بر جایگاه برادرش دست یابد. زمان‌شاه در سال ۱۲۰۸ق/۱۷۹۳م برادرش محمود را که شورش کرده بود، در فراه شکست داد و به شفاعت مادرِ محمود او را عفو کرد و دوباره به والی‌گری هرات منصوب کرد (حبیبی، ١٣٤٩: ١٠٢و١٠٣). زمان‌شاه پس از چندبار شورش و عهدشکنی برادر، به‌منظور بهره‌برداری از قدرت ایلات به سود خود و تضعیف قدرت نظامی محمود، در اقدامی به کوچاندن ده‌هزار خانوار از طوایف قزلباش ساکن هرات به قندهار و کابل مبادرت ورزید[19] (فرهنگ، ۱۳۸۰: ١٩٤).

در چنین اوضاعی مکری، سفیر کردتبار ایران، در ملاقات با محمود از او درخواست کرد مطیع و فرمان‌بردار دولت قاجار باشد[20] (ساروی، ۱۳۷۱: ۲۸۹). این در حالی است که بنا به ادعای بی‌سند و مدرک یکی از پژوهشگران، هنگام عزیمت آقامحمدخان به‌منظور تصرف خراسان، محمود به او اظهار متابعت کرد و خطبه و سکه را به نام آقامحمدخان تغییر داد؛ اقدامی که در عمل محمود را از زیر سلطهٔ زمان‌شاه خارج می‌کرد (مخبر، ١٣٢٤: ٢٤)؛ اما در اینجا پرسشی به ذهن متبادر می‌شود و آن اینکه آیا اعزام سفیر به هرات و اعلام انقیاد محمود از آقامحمدخان نافی استقلال زمان‌شاه نیست و در تقابل با سخن پیشین ما، مبنی‌بر اینکه اعزام سفیر نزد زمان‌شاه به‌مثابهٔ روابط سلطان–والی نبوده است.

برای پاسخ به این پرسش باید به چند نکتهٔ زیر توجه کرد:

۱. محمود، والی هرات، بدون آنکه آقامحمدخان او را تهدید کرده باشد خود را مطیع دولت ایران اعلام کرد. برای فهم این سخن می‌بایست به حوادث پس از مرگ تیمورشاه درانی و کشمکش بر سر جانشینی عنایت کرد. در اصل موسی‌خان درانی سرکشی محمود را به تحریک خان قاجار می‌دانست (موسی‌خان درانی، بی‌تا: ١٦٦) و به همین علت بود که به نظر آنها زمان‌شاه قصد داشت به خان قاجار حمله کند.

۲. با دقت بیشتر در رویدادها، می‌توان استنباط کرد اعزام اسماعیل‌آقا مکری به هرات به روابط متشنج والی هرات با برادرش زمان‌شاه مربوط است.

۳. اگر برخی پژوهشگران معتقدند اعزام سفرا به ایالات کابل و هرات و... براساس سنت متداول گذشته انجام می‌پذیرفته است، چرا تنها دربارهٔ هرات چنین اقدامی صورت گرفت و ایالت مهمی مثل قندهار نادیده گرفته شد!

٤. هدف اصلی محمود از روی‌آوردن به آقامحمدخان آن بود که با استمداد از دولت ایران، قدرت را از دست برادرش خارج کند و خود بر تخت کابل تکیه زند. این استنباط از آنجا نشئت می‌گیرد که محمود در اوایل سلطنت فتحعلی‌شاه از چنین حربه‌ای سود جست.

دربارهٔ واکنش زمان‌شاه در برابر آقامحمدخان در اعزام سفیر به هرات که به‌نوعی نافی استقلال سلطنت درانی محسوب می‌شد، اطلاعات موثقی در دست نیست. براساس گفتهٔ یکی از منابع، از آن جایی که

زمان‌شاه سرکشی محمود را به پشت‌گرمی خان قاجار می‌دانست، درصدد لشکرکشی به ایران بود (شیرازی، ۱۳۷۹: ۱۶۱و۱۶۲). ادعایی که با سیاست‌های زمان‌شاه که بیشتر بر توجه به هند متمرکز بود، منطبق نیست. درواقع، برای درانیان هند و نه خراسان، اولویت نخست سیاست خارجی بود و از این نظر، انگلستان هم خطر زمان‌شاه را بسیار جدی گرفته بود و با اعزم سفیری به دربار قاجار، در ایجاد نقار و کشمکش بین درانیان و قاجاریه تلاش می‌کرد (محمود، بی‌تا: ۸تا۱۰). اما به هر حال، مدت اقامت خان قاجار در خراسان به‌قدری کوتاه بود که شاید زمان‌شاه فرصت آن را نیافت تا در برابر آن موضعی مشخص در پیش بگیرد. آقامحمدخان در ۲۲محرم۱۲۱۱/جولای۱۷۹۶ وارد مشهد شد و در ٤ربیع‌الاول، مشهد را به قصد تهران ترک گفت و به این ترتیب، مدت حضور او در خراسان نزدیک دوماه بود (زرگری‌نژاد، ۱۳۸٦: ۸۲۹و۸۳۸). از این رو، محمود نیز که اکنون دولت قدرتمند قاجار را حامی خود می‌دانست، به روابط دوستانه روی آورد و در نامه‌ای خاطرنشان کرد که: «هرات نیز سال‌ها در زمان صفویه ضمیمهٔ ایران بوده است و اگر قبول افتد من نیز یکی از حکام و مأمورین پادشاه ایرانم که در این ولایت حکومت همی رانم، میان بر خدمت بسته‌ایم و مترصد احکام و اوامر آن حضرت نشسته» (هدایت، ۱۳۸۰: ۷٤۰۰).

آقامحمدخان هنگام حضور در خراسان، سفیری را نیز نزد شاه‌مرادبیگ ازبک اعزام کرد و در اصل، یکی از علت‌های عزیمت او به خراسان پاسخ به تجاوزهای پی‌درپی او بود. بیگ‌جان چندی پیش با حمله به مرو، بیرامعلی‌خان قاجار عزالدینلو و دیگر ساکنان مرو را به قتل رسانده بود. آقامحمدخان در نامهٔ خود به او نکات مهمی را خاطرنشان کرده است: اینکه بیگ‌جان می‌بایست بستگان بیرامعلی‌خان را رها کند در غیر این صورت، با هجوم آقامحمدخان مواجه خواهد شد (عضدالدوله، ۱۳۷٦: ۱٦۷).

در ادامهٔ نامه آمده است: «... بلخ بامی و مرو شاهیجان و زمین داور و سیستان و قندهار و کابل از اجزای ملک پادشاهان ایران بوده‌اند...» (هدایت، ۱۳۸۰: ۷۳۹۷و۷۳۹۸). این نامهٔ بسیار مهم از اندیشهٔ احیای قلمرو تاریخی ایران نشان دارد که پس از قتل نادرشاه گرفتار تجزیه شده بود و آقامحمدخان اگر فرصت بیشتری می‌یافت، امکان آنکه به معارضه با زمان‌شاه برخیزد، وجود داشت؛ اما در تبیین‌های تاریخی، امور محتمل و حادث‌نشده محل اعتبار نیستند. گرچه بر این باور هستیم که در تحلیل و تبیینی کامل می‌بایست از قصد و نیات کارگزاران دخیل در امور و وقایع پرده برداریم. برخی ممکن است خرده‌گیری کنند که تصمیم آقامحمدخان در اعزام سفیر به کابل، تصمیمی مقطعی و تاکتیکی بوده است و از آنجا که منابع متأخرتر قاجاری تأکید می‌کنند او در نظر داشت امور بلخ، مرو و هرات را انتظام بخشد (هدایت، ۱۳۸۰: ۷٤۰۰)، دیگر نمی‌توان از به رسمیت شناختن زمان‌شاه توسط آقامحمدخان صحبت کرد! اما مشکل در همین جاست که ما با رخدادها و وقایع حادث‌نشده کاری نداریم و اگر بخواهیم دربارهٔ حوادث حادث‌نشده سخن بگوییم، می‌توان احتمالات بسیاری را در نظر گرفت. درواقع می‌توان چنین گفت که آقامحمدخان قصد احیای مرزهای تاریخی ایران را داشت؛ ولی اوضاع تاریخی که او در آن قرار گرفته بود، مانع از عملیاتی‌کردن تمام منویاتش شد. درواقع می‌توان گفت در اینجا نیت‌های کنشگران، یعنی آقامحمدخان و قاجاریه، با عمل و پیامدهای آن یکسان نبوده است.

آقامحمدخان در خراسان قصد اقداماتی علیه خان بخارا و استرداد مناطق ازدست‌رفته در آن حدود و

تحکیم سلطهٔ دولت خود بر مناطق شمال شرقی ایران را داشت؛ اما ناگهان خبر تعرض سپاهیان روس و نامه‌هایی مبنی‌بر ضرورت عزیمت سریع به آن سوی قلمرو به دستش رسید. او هم بلافاصله محمدولی‌خان قاجار را با ده‌هزار نفر[۲۱] به ریاست کل خراسان منصوب کرد و فتحعلی‌بیگ کتول را به حفظ و حراست قلعهٔ مشهد امر کرد و خود به‌سرعت عازم تهران شد (ساروی، ۱۳۷۱: ۲۹۰؛ محمودمیرزا قاجار، ۱۳۸۹: ۷۷؛ سپهر، ۱۳۳۷: ٤٦).

محمود در ۲۲رجب۱۲۱۱/ژانویه۱۷۹۷ از غیبت زمان‌شاه استفاده کرد و با سپاهی عازم تسخیر قندهار شد. زمان‌شاه با وقوف بر تمرد برادر، به کابل بازگشت و سپاهیانش محمود را شکست دادند و محمود به هرات گریخت. پس از مدتی، زمان‌شاه در رأس سپاهی به هرات تاخت و آن شهر را تصرف کرد. محمود نیز پیش‌تر به ترشیز (کاشمر) گریخته بود (الفنستون، ۱۳۷٦: ۵۰۸تا۵۱۰؛ موسی‌خان درانی، ۱۲۹۸ق: ١٦٦).

از سوی دیگر قراگوزلو، سفیر خان قاجار، پس از انجام مذاکرات با زمان‌شاه به تهران بازگشت و سلطان درانی نماینده‌ای به نام گدامحمدخان را که در لهجهٔ قندهاری به گدوخان معروف بود، همراه سفیر ایران روانه کرد. گدوخان در تهران نزد خان قاجار بار یافت «و نامهٔ زمانشاه را که مشعر بر تهنیت تسخیر خراسان... و قبول تفویض بلخ» بود، به خان قاجار داد (ساروی، ۱۳۷۱: ۲۹۱؛ سپهر، ۱۳۳۷: ٤٦و٤٧؛ هدایت، ۱۳۸۰: ۷٤۰۰).

با وجود این برخی پژوهشگران بدون ارائهٔ هیچ‌گونه مستنداتی، استرداد بلخ به دولت ایران را در قبال پرداخت مبلغ دویست‌هزار تومان به زمان‌شاه دانسته‌اند (متولی حقیقی،[۲۳] ۱۳۸۳: ۱۵۲؛ تعلیقات غلامرضا طباطبایی مجد بر کتاب احسن‌التواریخ ساروی، ۱۳۷۱: ۳۷۱؛ بهمنی قاجار، ۱۳۸۵: ۵۵). اگر روایت ذکرشده اصالت داشته باشد، آنگاه استدلال دیگر پژوهشگران اشاره‌شده مبنی‌بر رابطهٔ سلطان–والی زیر سوال می‌رود. به این معنی که چرا آقامحمدخان در قبال استرداد بخشی از سرزمین خود از حاکمی محلی، می‌بایست مبلغ هنگفتی به او بپردازد!

راقم این سطور در منابع این دوران، اعم از منابع دربار قاجار و نوشته‌های انگلیسی‌ها و آثار مورخان افغانستانی، جست‌وجوی فراوان کرد؛ اما گزارش‌هایی دال بر مدعای پژوهشگران مذکور نیافت. با اطمینان می‌توان گفت اگر چنین ادعا یا حتی شایعه‌ای وجود داشت، دست‌کم برخی از مورخان افغانستان که بسیار تمایل دارند قدرت زمان‌شاه را در برابر آقامحمدخان به هر روش ممکن، ولو با قلب وقایع نشان دهند، این مسئله را در آثار خود ذکر می‌کردند؛ اما در نوشته‌های آنها هم این ادعا مطرح نشده است. تنها وکیلی فوفلزایی با مبالغهٔ ویژهٔ خود، دربارهٔ سفارت قراگوزلو ابراز کرده است پیشکش‌های نمایندهٔ ایران بالغبر خراج سه‌سالهٔ مشهد بوده است! (وکیلی فوفلزایی، ۱۳۳۷: ٦٨). او هم دربارهٔ پیشکش‌ها و نسبت آن با واگذاری بلخ به قاجاریه سخنی نرانده است.

ضمن اینکه سفیر زمان‌شاه هنگام اقامت در تهران مطالعاتی دربارهٔ اوضاع نظامی ایران انجام داد و پس از بازگشت به کابل، گزارشی مبنی‌بر ضعف دولت قاجار به زمان‌شاه ارائه کرد. گدوخان که به‌گفتهٔ مورخان درانی و افغانستانی به‌منظور وقوف بر توانایی و قدرت نظامی دولت قاجار به تهران آمده بود،[۲۳] در رجب۱۲۱۲/ژانویه۱۷۹۸ وارد کابل شد. او پس از بازگشت به کابل، ادعای عجیبی را مطرح کرد و در حضور درباریان اعلام کرد تصرف ایران با لشکر دوازده‌هزار نفری به‌سهولت ممکن است[۲٤] (شیرازی، ۱۳۷۹: ۱۷٤؛ کاتب هزاره، ۱۳۷۲: ۷۵؛ وکیلی فوفلزایی، ۱۳۳۷: ۹۹؛ کهزاد، ۱۳٤۰: ۹۳/۲؛ رشتیا، ۱۳٤٦: ۷). ولی وکیلی فوفلزایی دربارهٔ سفارت

گدوخان به‌کلی به انحراف رفته است. او در این باره نوشته است آقامحمدخان در دیدار با سفیر درانی، از دعاوی خود درباب مشهد و نیشابور منصرف شد و آن مناطق را که تسخیر کرده بود، به زمان‌شاه مسترد داشت (وکیلی فوفلزایی، ۱۳۳۷: ۷۰). این همان مواضعی است که خط سیر تاریخ را واقعیات تاریخی تعیین نمی‌کند و این خط براساس منافع ملی مشخص می‌شود. طرفه آنکه مورخ ذکرشده نوشته است به مجرد آنکه زمان‌شاه از قتل آقامحمدخان آگاه شد، سردار شیرمحمدخان مختارالدوله را با سپاهی به تعداد هزار نفر مأمور کرد تا نادرمیرزا، فرزند شاهرخ، را که از هراس آقامحمدخان به کابل پناهنده شده بود، در خراسان به تخت بنشاند (همان: ۱۰۱و۱۰۲). به این ترتیب وکیلی فوفلزایی مدعای پیشین خود مبنی بر واگذاری خراسان به زمان‌شاه را زیر سوال می‌برد؛ به این معنی که اگر آقامحمدخان خراسان را به درانیان مسترد داشته بود، چرا زمان‌شاه می‌بایست پس از قتل آقامحمدخان با اعزام سپاهی حکومت افشاریان را در خراسان احیا می‌کرد!

به طور تقریبی هم‌زمان با گزارش گدوخان، خبر مرگ آقامحمدخان قاجار به زمان‌شاه ابلاغ شد. شیرمحمدخان مختارالدوله موفق شد به‌سهولت مشهد را تصرف کند و نادرمیرزا را در آنجا به قدرت باز گرداند؛ پس بار دیگر، سلطنت افشاریان که دست نشاندهٔ دولت درانی بود، در خراسان احیا شد و به علت آشوبی که پس از قتل خان قاجار پدید آمده بود، نادرمیرزا در مشهد به حکمرانی مشغول شد. علت اصلی تصرف خراسان این بود که سپاه ده‌هزار نفری که آقامحمدخان در خراسان گماشته بود، پس از قتل او به‌سرعت خراسان را ترک گفت و به همین علت نادرمیرزا با امداد هزار سوار افغان بر خراسان چیره شد (سپهر، ۱۳۳۷: ۵۸).

آقامحمدخان پس از گرداوری سپاه، به‌منظور مقابله با تعرضات روس‌ها، تهران را به قصد قفقاز ترک گفت و در قلعهٔ شوشی ناباورانه به قتل رسید. با قتل او، آرزوهایی که برای احیای قلمرو تاریخی ایران داشت نیز از میان رفت. اندیشهٔ احیای امپراتوری در نامهٔ خان قاجار به سلطان بخارا هم مندرج است و اعتمادالسلطنه نیز به‌درستی بر آن صحه گذاشته است. او در کتاب خلسه و در حالت رؤیا از زبان آقامحمدخان می‌گوید: «تمام خیال من این بود که ایران را به حدود طبیعی خود که کوه قفقاز و رود جیحون بلکه پنجاب است برسانم و چیزی نمانده بود که به آرزوی خود فائز شوم» (اعتمادالسلطنه، ۱۳٤۸: ۲۰).

قتل آقامحمدخان موجب شد نفوذ دولت درانی دوباره در خراسان اعاده شود و برخی از خوانین خراسان هم از اطاعت حکومت مرکزی ایران امتناع ورزیدند و روابط دوستانهٔ خود را با زمان‌شاه از سر گرفتند؛ از این رو در سال‌های آغازین سلطنت فتحعلی‌شاه، بحران خراسان به یکی از اصلی‌ترین مسائل تبدیل شد.

نتیجه

روایت‌های متباین منابع درانی‌قاجار دربارهٔ روابط سیاسی آقامحمدخان قاجار و زمان‌شاه درانی موجب شد به‌منظور بررسی صحت و سقم این روایت‌ها، پژوهش حاضر انجام شود؛ اینکه روابط درانیان و قاجاریه در این مقطع در منابع چگونه بازنمایی شده است و با روایت‌های متعارض دو طرف، چگونه می‌توان شمایی از کلیت این روابط به دست آورد. در پژوهش‌های گذشته، پژوهشگران ایرانی و افغانستانی بیشتر با در پیش گرفتن رویکردهای غیرتاریخی و مبتنی‌بر منافع ملی، این مناسبات را به تابعی از منافع کنونی دو کشور ایران و افغانستان تقلیل داده بودند.

این امر باعث شده بود پژوهشگران ایرانی زمان‌شاه را «حاکم کابل» بنامند و رابطهٔ دو فرمانروای مذکور را بر بنیاد الگوی سلطان–والی ارزیابی و تحلیل کنند. از سوی دیگر، برخی مورخان درانی و پژوهشگران افغانستانی نیز به سوء تأویل‌هایی مبادرت کرده بودند؛ اینکه خراسان، به‌ویژه شهرهای مشهد و نیشابور، جزء ممالک درانی بوده است مدعایی غیرتاریخی است و روایت‌های کذب و نادرست دیگری را در این باره طرح کرده بودند.

یکی از نتایج جدید مقالهٔ کنونی این است که احمدخان درانی هم یکی از سرداران سپاه نادرشاه افشار و ازجمله اتباع دولت ایران به شمار می‌آمد و همو در جایگاه یکی از سرداران سپاه نادر، تلاش خود را برای بسط قلمرو، همچون خان زند و قاجار، صورت می‌داد. از این نظر در آن مقطع زمانی، تأسیس یک دولت به معنای جدایی از سرزمین ایران نبود و احمدشاه درانی نیز همچون مخدومش و در مقام یکی از اتباع ایرانی، درصدد تشکیل دولتی واحد بود که موفق به انجام آن نشد. بنابراین بعدها که با دخالت انگلیسی‌ها بخش‌های شرقی ایران با نام افغانستان از خاک ایران جدا می‌شود، نباید در حکم خواست احمدشاه درانی و سپس نوه‌اش زمان‌شاه، مخالف سرسخت انگلیسی‌ها، تلقی شود. براساس آنچه گفته شد، روند وقایع در دهه‌های بعدی به‌گونه‌ای پیش رفت که از رفتارهای احمدشاه و جانشنانش، همچون زمان‌شاه، معانی دیگری برداشت شد.

دیگر مدعای مقالهٔ حاضر این بود که رفتار سیاسی آقامحمدخان با زمان‌شاه از رابطه با حاکمی زیردست حکایت نداشت. درواقع، هدف سفارت محمدحسن خان قراگوزلو مبنی‌بر استرداد بلخ به دولت قاجار مؤید روابط سلطان و والی نبود. اگر رفتار آقامحمدخان با زمان‌شاه به‌مثابهٔ زیردست و والی بوده است، این پرسش به ذهن متبادر می‌شود چرا خان قاجار از زیردست خود تقاضای استرداد یا واگذاری بلخ را دارد! زمان‌شاه هم به خواست آقامحمدخان، با اعزام گدوخان به تهران موافقت کرد. از طرف دیگر، به علت خصومت محمود با برادرش زمان‌شاه، او به خان قاجار گرایش پیدا کرد و با این اقدام، تلاش کرد با استمداد از دولت قاجار، خود بر ممالک درانی تسلط یابد. از این منظر، اعزام اسماعیل‌آقا مکری به هرات در بستر اختلافات زمان‌شاه و شاهزاده محمود درخور تأویل است. به مجرد قتل آقامحمدخان، امتیازات گذشته در خراسان برای دولت درانی اعاده شد و محمود به جانب ایران گریخت. بنابراین برای درک درستی از روابط درانیان و قاجارها، در پیش گرفتن رهیافت تاریخی و دوری از تقلیل علم تاریخ به سیاست و منافع ملی دو کشور امری ضروری است. بنابراین می‌توان گفت تاریخ‌نگاری درانیان و افغان‌ها از یک سو و قاجارها از سوی دیگر دربارهٔ روابط این دو پادشاه، در گذشته بیش از امروز واقع‌بینانه بوده است و هر چقدر از آن دوران دور شده‌ایم، روایت و تأویل‌های سوگیرانه با هدف حفظ منافع ملی، به تاریخ‌نگاری رخنه کرده است. اگر علم تاریخ تابع سیاست شود، آنگاه منافع گذشته و حال دولت‌ها و ملت‌ها تعیین‌کنندهٔ خط سیر و تحلیل و تبیین رویدادها خواهد شد و واقعیت‌ها به حاشیه می‌رود.

پی‌نوشت

۱. پس از به تخت نشستن احمدخان ابدالی در قندهار، درویشی به نام صابرشاه به او لقب «در دوران» داد و ایل ابدالی که متشکل از چند تیرهٔ مهم ازجمله پوپلزایی و بارکزایی بود نیز به درانی تغییر نام داد (Fraser, Tytler, 1953: 61).

۲. منشی جامی اهل جام در خراسان است و او هم در

جایگاه یک ایرانی، از آنچه بعدها به احمدشاه منتسب می‌کنند، درکی ندارد.

۳. به منظور اطلاع از طوایف ساکن افغانستان به‌ویژه درانی‌ها نک: (کاتب هزاره، نژادنامه افغان، ۱۳۷۲: ۵۵تا۷۶؛ اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۶: ۳۳).

٤. دربارهٔ به رسمیت شناخته شدن حکومت شاهرخ بر خراسان برخی مراجع دلیل دیگری را متذکر شده‌اند؛ اینکه کریم‌خان زند برای مخدوم خود، نادرشاه، ارزش و احترام قائل بود و این امر را حق‌شناسی به اولادش می‌دانست (مستوفی، ۱۳۷۱: ۱۳).

۵. نمونهٔ چنین رهیافت مبتنی‌بر منافع ملی افغانستان را می‌توان در آثار احمدعلی کهزاد، عبدالحی حبیبی، میرمحمدصدیق فرهنگ و... ملاحظه کرد که با کاربست این رهیافت غیرتاریخی، شاهد تکوین مفاهیم و روایت‌های غیرتاریخی هستیم. سخن‌گفتن از افغانستان در پنج قرن اخیر یا افغانستان پیش و پس از اسلام در آثار دانش‌پژوهان مذکور، تبعات در پیش گرفتن همان رویکرد غیرتاریخی است. افغانستان امروزی همواره بخشی از قلمرو ایران بوده است و امروزه هم صرف‌نظر از استقلال سیاسی، در دیگر زمینه‌ها با ایران پیوند و یگانگی دارد. برای آگاهی از چنین رویکردی نک: (حبیبی، ۱۳٤۹، *تاریخ مختصر افغانستان*، ۲ج).

٦. برخی منابع سال مرگ تیمورشاه را به خطا ۱۲۰۵ق (میرزاعطامحمد، ۱۳۳۱: ۵) و برخی ۱۲۰۸ق (مارکام، ۱۳٦٤: ۱۱۱) ذکر کرده‌اند.

۷. بنا به نوشتهٔ الفنستون هنگام مرگ تیمورشاه تصمیمی برای جانشینی‌اش اتخاذ نشده بود و از این رو چند تن از فرزندان شاه متوفی در پی تاج‌وتخت برآمدند. تیمورشاه ۳٦ فرزند از خود به جای گذاشت که ۲٤ تن از آنها ذکور بودند. همایون، فرزند ارشد، در قندهار بود و محمود، فرزند دوم با والی‌گری هرات، به دو مخالف زمان‌شاه تبدیل شدند. ملکهٔ محبوب تیمورشاه درصدد جانشینی زمان‌خان بود و با کمک سرفرازخان، رئیس ایل بارکزایی، و لویی جرگه زمان‌شاه را به سلطنت انتخاب کردند (الفنستون، ۱۳۷٦: ۵۰۲و۵۰۳).

۸. ترتیب فرزندان متعدد تیمورشاه به طور دقیق مشخص نیست. محمدحیات‌خان صاحب بهادر، زمان‌میرزا را فرزند چهارم (محمدحیات‌خان صاحب بهادر، ۱۸٦۷: ۷۱)، میرمحمدصدیق فرهنگ او را هفتمین (فرهنگ، ۱۳٦۷: ۱۱۸) و غبار و پیرس او را پنجمین (غبار، ۱۳٦۸: ۳۷۹؛ پیرس، ۱۳۳۳: ۱۰) فرزند تیمورشاه دانسته‌اند.

۹. محمدیوسف ریاضی در روایتی به طور کامل ساختگی اظهار می‌کند پس از تیمورشاه پسر ارشدش، همایون، بر تخت سلطنت نشست و

پس از چهار سال، سلطنت را در مبارزهٔ قدرت به زمان‌شاه سپرد (ریاضی، ۱۳٦۹: ۵).

۱۰. منطقه‌ای در کشور پاکستان امروزی نزدیک پیشاور.

۱۱. ازبکان با یورش به خراسان مردم را به اسارت گرفتند و در حکم برده در بازارهای برده‌فروشی بخارا می‌فروختند (ساروی، ۱۳۷۰: ۲۸۱).

۱۲. دربارهٔ چگونگی مرگ شاهرخ روایت‌های متعارضی وجود دارد؛ به طوری که مورخان دربار قاجار به طور عمده مرگ او را در دامغان طبیعی دانسته و نیز از شکنجه‌های خان قاجار ذکری نکرده‌اند؛ ولی مورخان افغانستانی و انگلیسی به شکنجه‌ها و مرگ شاهرخ اشاره‌هایی کرده‌اند؛ برای شاهد بنگرید به: (واتسن، ۲۵۳٦: ۱۰۲؛ دنبلی، ۱۳۸۳: ۷۰و۷۱).

۱۳. واتسن به چنگ آوردن جواهرات نادرشاه را از مقاصد اصلی یورش به خراسان دانسته است؛ ولی به نکتهٔ بسیار مهمی در این باره اشاره کرده است؛ اینکه در دست داشتن جواهرات موجب استحکام کار جانشینان آقامحمدخان می‌شد (واتسن، ۲۵۳٦: ۱۰۳). بنابراین جواهرات نادر فقط ارزش مادی نداشت و به‌نوعی مشروعیت‌بخش سلطنت در ایران به شمار می‌آمد.

۱٤. دربارهٔ اندیشهٔ احیای مرزهای تاریخی ایران توسط خان قاجار می‌توان به نامهٔ او به شاه‌مرادبیگ ازبک اشاره کرد. در نامهٔ آقامحمدخان خطاب به خان ازبک آمده بود

که شما حکایت سلاطین گذشته از صفویه و پس از آن را می‌دانید. بلخ، مرو، قندهار، کابل و... همواره جزء قلمرو پادشاهان ایران بوده است. حال شما را چه شده است که به بلخ و مرو حمله کرده آن را تصرف کرده‌اید (هدایت، ١٣٨٠: ٧٣٩٧/٩و٧٣٩٨).

١٥. هراکلیوس، والی گرجستان، در سال ١١٩٧ق با انعقاد معاهده‌ای با کاترین دوم، ملکهٔ روسیه، خود را تحت‌الحمایهٔ آن دولت قرار داد.

١٦. به منظور اطلاع دقیق از لشکرکشی‌های احمدشاه درانی به خراسان، منبع زیر ملاحظه شود: (حسینی جامی، تاریخ احمدشاهی، ١٣٨٤؛ «لشکرکشی‌های احمدشاه درانی و حدود امپراطوری وی»، ١٣٤٧: ٦٩تا٧٦).

١٧. حکمران نیشابور و رئیس ایل ترک بیات در نیشابور.

١٨. برخی مورخان نام سفیر آقامحمدخان را به اشتباه محمدحسین‌خان قراگوزلو ثبت کرده‌اند که صحیح آن محمدحسن‌خان قراگوزلو است و مورخان دربار قاجار، مثل ساروی و سپهر و اعتضادالسلطنه، نام صحیح او را ذکر کرده‌اند. برای اطلاع از درج نام نادرست سفیر قاجار نک: (کاتب هزاره، سراج‌التواریخ، ١٣٧٢: ٧١؛ هدایت، ١٣٨٠، ٧٣٩٩/٩؛ وکیلی فوفلزایی، ١٣٣٧: ٦٧؛ کهزاد، ١٣٤٠: ٩٣/٢؛ رشتیا، ١٣٤٦: ٧؛ فرهنگ، ١٣٦٧)

١٩. اکنون هم قزلباش‌های مقیم کابل بخشی از جمعیت پایتخت افغانستان را تشکیل می‌دهند و نویسنده با شماری از آنها گفت‌وگو کرده است. آنها در کابل بیشتر در شهرها سکونت داشتند؛ در حالی که قزلباش‌های هرات بیشتر در روستاها اقامت گزیدند. نکتهٔ جالب دیگر اینکه یکی از کوه‌های اطراف کابل به نام افشار نام‌گذاری شده است.

٢٠. با روایت وقایع‌نگار دربار قاجار به طور منطقی این مدعای برخی پژوهشگران که محمود، والی هرات، از بدو مرگ پدر خطبه و سکه را به نام خان قاجار کرده بود (طاهری، بی‌تا: ٦٤)، فاقد اعتبار است.

٢١. واتسن تعداد سپاهیان مستقر در مشهد را حدود ١٢هزار تن دانسته است (واتسن، ٢٥٣٦: ١٠٢).

٢٢. متولی حقیقی و بهمنی قاجار منبع اطلاعاتی خود را تاریخ محمدی ساروی ذکر کرده‌اند؛ در حالی که ساروی در اصل چنین روایتی را ذکر نکرده است.

٢٣. برخلاف روایت مورخان افغانستانی، مورخان دربار قاجار هدف از حضور گدوخان را در تهران اجرایی کردن مفاد قراردادی می‌دانند که بر مبنای آن می‌بایست بلخ به دولت ایران واگذار می‌شد.

٢٤. روایت مورخانی همچون ملامحمدفیض کاتب هزاره دربارهٔ تقابل‌های قاجاریه و درانی در برخی مواضع کتابش جای تردید دارد. سیدمهدی فرخ، سفیر ایران در افغانستان در دورهٔ رضاشاه، اشاره می‌کند با مورخ مذکور دیدار کرده و کاتب هزاره خود اعتراف کرده است: «*سراج‌التواریخ* مثل *ناسخ‌التواریخ* است که مرحوم لسان‌الملک سپهر برای تملق از قاجاریه نوشته، من نیز همان رویه را مجبور بودم و مخصوصاً نسبت به ایران متعمداً بیشتر حقایق را مخفی می‌داشتم...» (فرخ، ١٣٧١: ١١٥).

کتابنامه

١. احمد، خالد و دیگران،ر(١٣٨٣)، «*بازیگران کوچک بازی بزرگ: تصفیه مناطق مرزی شرق ایران و تشکیل افغانستان*»، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ش٢٠.

٢. اعتضادالسلطنه، علیقلی‌میرزا، (١٣٧٠)، *اکسیرالتواریخ*، به اهتمام جمشید کیان‌فر، تهران: ویسمن.

٣. ----------، (١٣٧٦)، *تاریخ وقایع و سوانح افغانستان*، به تصحیح میرهاشم محدث، چ٢، تهران: امیرکبیر.

٤. اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان، (١٣٤٨)، *خلسه (خوابنامه)* به کوشش محمود کتیرایی، تهران: کتابخانه طهوری.

٥. ----------، (١٣٦٧)، *تاریخ منتظم ناصری*، به تصحیح محمداسماعیل رضوانی، ج٣، تهران: دنیای کتاب.

٦. الفنستون، م. ا، (١٣٧٦)، *افغانان؛ جای، فرهنگ، نژاد (گزارش سلطنت کابل)*، ترجمه محمدآصف فکرت، مشهد: آستان قدس رضوی.

۷. بهمنی قاجار، محمدعلی، (۱۳۸۵)، *ایران و افغانستان از یگانگی تا تعیین مرزهای سیاسی*، تهران: وزارت امور خارجه.

۸. پاکروان، امینه، (۱۳۷۷)، *آغامحمدخان قاجار*، ترجمه جهانگیر افکاری، تهران: جامی.

۹. پری، جان.ر، (١٣٦٥)، *کریم‌خان زند*، تاریخ ایران بین سال‌های ۱۷۷۹ـ ۱۷٤۷، ترجمه علی‌محمد ساکی، تهران: فراز.

۱۰. پیرس، ا. ا، (۱۳۳۳)، *عروج بارک زائی*، ترجمه عبدالرحمن پژواک و محمدعثمان صدقی، کابل: انجمن تاریخ افغانستان.

۱۱. حبیبی، عبدالحی، (١٣٤٩)، *تاریخ مختصر افغانستان*، ۲ج، کابل: انجمن تاریخ و ادب افغانستان.

۱۲. حسینی جامی، محمود، (١٣٨٤)، *تاریخ احمدشاهی*، به تصحیح غلامحسین زرگری‌نژاد، تهران: دانشگاه تهران.

۱۳. رشتیا، سیدقاسم، (١٣٤٦)، *افغانستان در قرن نوزده، چ۳، کابل: مطبعه دولتی.*

١٤. ریاضی هروی، محمدیوسف، (١٣٦٩)، *عبن‌الوقایع*، به کوشش محمدآصف فکرت هروی، تهران: موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

۱۵. زرگری‌نژاد، غلامحسین، (١٣٨٦)، *روزشمار تحولات ایران در عصر قاجاریه*، ج۱، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

١٦. ----------، (١٣٩٥)، *تاریخ ایران در دورهٔ قاجاریه عصر آقامحمدخان*، تهران: سمت.

۱۷. دنبلی، عبدالرزاق‌بن‌نجفقلی، (۱۳۸۳)، *مآثرالسلطانیه به ضمیمه جنگ‌های دورهٔ دوم از تاریخ ذوالقرنین*، به تصحیح غلامحسین زرگری‌نژاد، تهران: روزنامه ایران.

۱۸. ساروی، فتح‌الله‌بن‌محمدتقی، (۱۳۷۱)، *تاریخ محمدی؛ احسن‌التواریخ*، به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: امیرکبیر.

۱۹. سپهر، میرزامحمدتقی، (۱۳۳۷)، *ناسخ‌التواریخ*، ج۱، تهران: امیرکبیر.

۲۰. شیرازی، سیدحسین، (۱۳۷۹) *تاریخ درانیان*، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی.

۲۱. طاهری، ابوالقاسم، (بی‌تا)، *تاریخ روابط بازرگانی و سیاسی ایران و انگلیس*، ج۲، تهران: انجمن آثار ملی.

۲۲. عضدالدوله، احمدمیرزا، (١٣٧٦)، *تاریخ عضدی*، به تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: علم.

۲۳. غبار، میرغلام‌محمد، (١٣٦٨)، *افغانستان در مسیر تاریخ*، ج۱، بی‌جا: انقلاب با همکاری جمهوری.

٢٤. فرخ، سیدمهدی، (۱۳۷۱)، *تاریخ سیاسی افغانستان، ج۱*، بی‌جا: روح.

۲۵. فرهنگ، میرمحمدصدیق، (۱۳۸۰)، *افغانستان در پنج قرن اخیر*، ج۱، تهران: عرفان.

۲٦. ----------، (١٣٦٧)، *افغانستان در پنج قرن اخیر*، چ۲، پشاور پاکستان: انجنیر احسان‌الله مایار.

۲۷. کاتب هزاره، ملافیض‌محمد، (۱۳۷۲)، *سراج‌التواریخ*، ج۱، تهران: بلخ.

۲۸. ----------، (۱۳۷۲)، *نژادنامه افغان*، به تصحیح حاج‌کاظم یزدانی، به سعی و اهتمام عزیزالله رحیمی، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.

۲۹. کهزاد، احمدعلی، (١٣٤٠)، *بالاحصار کابل و پیش‌آمدهای تاریخی*، ج۲، کابل: انجمن تاریخ افغانستان.

٣٠. ----------، (بی‌تا)، *زمانشاه و مفکورهٔ پیش روی در هند*، در: رجال و رویدادهای تاریخی، کابل: انجمن تاریخ افغانستان.

٣١. *«لشکرکشی‌های احمدشاه درانی و حدود امپراطوری وی»*، (.١٣٤٧)، آریانا، س٢٦، ش٢، ص٦٩تا٧٦.

٣٢. مارکام، کلمنت، (١٣٦٤)، *تاریخ ایران در دوره قاجار*، ترجمه میرزارحیم فرزانه، به کوشش ایرج افشار، تهران: فرهنگ ایران.

٣٣. متولی حقیقی، یوسف، (١٣٨٣)، *افغانستان و ایران*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

٣٤. مجتهدزاده، پیروز، (١٣٧٨)، *امیران مرزدار و مرزهای خاوری ایران*، ترجمه حمیدرضا ملک‌محمدی نوری، تهران: شیرازه.

٣٥. محمود، محمود، (بی‌تا)، *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی*، ج١، تهران: شرکت نسبی محمدحسین اقبال و شرکا.

٣٦. محمودمیرزا قاجار، (١٣٨٩)، *تاریخ صاحبقرانی: حوادث تاریخی سلسله قاجار (١٢٤٨ــ١١٩٠)*، به تصحیح نادره جلالی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

٣٧. محمدحیات‌خان صاحب بهادر، (١٨٦٧)، *حیات افغانی*، لاهور: چاپ سنگی.

٣٨. مخبر، محمدعلی، (١٣٢٤)، *مرزهای ایران*، تهران: کیهان.

٣٩. مستوفی، عبدالله، (١٣٧١)، *شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه*، ج١، چ٣، تهران: زوار.

٤٠. ملکم، سرجان، (١٨٦٧)، *تاریخ ایران*، ترجمه میرزااسماعیل حیرت، ج٢، هندوستان: بی‌نا.

٤١. --------، (١٣٨٣)، *تاریخ ایران*، ترجمه میرزااسماعیل حیرت، ج٢، تهران: سنایی.

٤٢. موسی‌خان درانی، سلطان‌محمدخان، (١٢٩٨ق)، *تاریخ سلطانی*، بمبئی: چاپ سنگی.

٤٣. میرزاعطامحمد، (١٣٣١)، *نوای معارک*، کابل: انجمن تاریخ افغانستان.

٤٤. نوری، محمدتقی، (١٣٨٦)، *اشرف‌التواریخ*، به تصحیح سوسن اصیلی، تهران: میراث مکتوب.

٤٥. نیر هروی، محمدانور، (١٣٤٧)، *«لشکرکشی‌های احمدشاه درانی و حدود امپراتوری وی»*، آریانا، ش٢٧٨.

٤٦. واتسن، رابرت گرنت، (٢٥٣٦)، تاریخ ایران، ترجمهٔ ع. وحید مازندرانی، چ٤، تهران: امیرکبیر.

٤٧. وکیلی فوفلزایی، عزیزالدین، (١٣٤٦)، *تیمورشاه درانی*، ج١، بی‌جا: بی‌نا.

٤٨. ----------، (١٣٣٧)، *دره‌الزمان فی تاریخ شاه‌زمان*، کابل: انجمن تاریخ افغانستان.

٤٩. هدایت، رضاقلی‌خان، (١٣٨٠)، *روضه‌الصفا ی ناصری*، به تصحیح جمشید کیان‌فر، ج٩ بخش اول، تهران: اساطیر.

ب. نسخه خطی

٥٠. گویانصیر، *تاریخ قاجار*، تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نسخه خطی به شماره ٣٧٦١.

ج. لاتین

51. Fraser, w.k. and Tytler, (1953), *Afghanistan*, oxford university press, second edition

52. Tate, G.P, (1909), *The frontier of Baluchista, Travelon The borders of Persia and Afghanistan* , London, wither by and co.